

सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्र अन्तर्गत जोरायल

— शङ्करमान राजवंशी

१. सीमा

सुदूर पश्चिमाञ्चलको पाँचौँ विकासक्षेत्र दीपायल-बाट करीब २८ माइल दक्षिण पश्चिममा जोरायल भन्ने ठाउँ छ । चारैतिर पर्वत शृङ्खला र बीचमा समतल मैदान पनले उक्त जोरायलले उपत्यकाको रूप लिएको छ । यसको उत्तरतिर मुलायच पर्वत, पूर्वमा देउथला, दक्षिणमा बाँझिलेक र पश्चिममा खाइ गाउँ छन् । उत्तर दक्षिण ७ देखि ८ माइल र पूर्व पश्चिम ४ देखि ५ माइलसम्म फराकिलो छ ।

२. पञ्चायत

यहाँ पहिले केवल सरस्वतीनगर नामक गाउँ पञ्चायत थियो । अहिले लक्ष्मीनगर नामक गाउँ पञ्चायत थपिएर जोरायललाई २ पञ्चायतमा विभाजन गरेको छ । तलातल गाउँदेखि तल नकु गाउँदेखि माथिको भागलाई लक्ष्मीनगर गाउँ पञ्चायत भनिन्छ । तलातल गाउँदेखि माथि चौडथल जगतडीको फेदसम्म अर्थात् अल्यादी र डाडाखर्कदेखि तलको भागलाई सरस्वती नगर गाउँ पञ्चायत भनिन्छ ।

३. प्राकृतिक सम्पदा

चारैतिरको साना-ठूला पहाडहरूमा सल्ला वाँज कटुस गुराँस आदि ठूना खालका रूख र अन्य कतिपय मझौला खालका रूख तथा हरियाली घाँसपात आदि

प्राकृतिक सम्पदाले जोरायल भरिपूर्ण छ । बीचमा खेतीयोग्य मैदान हुनाले जोरायलको दृश्य अति रमणीय देखिन्छ । यस क्षेत्रका प्रमुख स्थलहरूमा मुलायच, बाँझिलेक, जगाडी, मालिका, खाइगाउँ, घण्टेश्वर आदि हुन् । यस क्षेत्रको प्रमुख नदी कर्मनाशा छ जुन कर्मनाशा नदी जगतडी पर्वतको टापु हुँदै अविरल रूपले बगेको छ । त्यस नदीको प्रवाहले जोरायल क्षेत्रलाई सिञ्चित गर्नाले सो क्षेत्रको भूमि उर्वराशक्तिले पूर्ण छ ।

४. मौसम

जोरायलमा वर्षायाममा सालाखाला ६० देखि ७० इन्चसम्म वर्षा हुन्छ । गर्मीमा तापमान ३० देखि ३५ डिग्री र जाडो याममा ० डिग्रीदेखि २० डिग्री सम्म रहन्छ । पर्साभचको समीपमा रहेको जगतडी लेकमा चौडवाल, मुलायच आदि पर्वतश्रेणीमा हिउँदमा हिउँ पर्ने हुनाले ज्यादै जाडो हुन्छ ।

५. बस्ती र जनसंख्या

जोरायलको मैदानी उपत्यकामा भन्दा डाँडाको काखमा धेरै बस्ती बसेका छन् । त्यहाँको जनसंख्या नारी र पुरुष गरी ६००० छन् भन्ने कुरा सम्बन्धित गाउँ पञ्चायतको तथ्याङ्कबाट ज्ञात भएको छ ।

बस्ती बसेको ठाउँ —

१. चनकट्टे
२. रावतकट्टे
३. सिलिङ्गावाग
४. कुडीकोट
५. खारखोला
६. बाँजीलेक
७. निगलतडा

रावतकट्टे भन्ने ठाउँमा कतिपय सरकारी कार्यालयहरू छन् । तिनमा वन विभाग, हुलाक, साझा संस्थान, प्रहरीचौकी, आयुर्वेदी औषधालय छन् । कुडीकोट भन्ने गाउँमा वि. सं. २०२६ देखि सा. मा. वि. को स्थापना भइसकेको छ, जुन घण्टेश्वर सा. मा. वि. को नामले प्रख्यात छ ।

६. बालीनाली

जोरायलको चनकट्टे रावतकट्टे सिलिङ्गावाग खैर खोला भन्ने ठाउँहरूमा प्लट मिलेका फाँटहरू छन् । ती फाँटमा धान, जौ, गहुँ आदिका बाली लाग्छन् । वर्षको २ बाली गर्छन् । बालीमा कर्मनाश नदीबाट सिंचाइ हुन्छ ।

७. पशुपंक्षी

जोरायलमा घरपालुवा पशु गाई, भैंसी, घोडा, बाख्रा, कुकुर, बिरालो आदि पाइन्छन् । जंगली पशु बाघ, भालु, स्याल, दुस्ती, खरायो, घोरल, बाँदर आदि पाइन्छन् । पंक्षीमा हाँस, कुखुरा, कौवा, गौथली, कालीज, तित्ना, ढुकुर, भंगेरा, चील, चमेरो, गिद्ध, बाज, कोरुले, न्याउली, कोइली आदि पाइन्छन् ।

८. जात्रा मेला

जोरायलको चनकट्टे भन्ने ठाउँमा चैत मसान्तमा बिसौ मेला र फागुनमा शिवरात्रि मेला लाग्छ । सोलिङ्गावाट भन्ने ठाउँमा कार्तिकमा दिवाली मेला लाग्छ । थली भन्ने ठाउँमा भाद्रमा गुफा केदार जाँतको मेला लाग्छ ।

घण्टेश्वर लेकमा भाद्रमा घण्टेश्वर जाँतको मेला लाग्छ । दुर्गामाडौँमा जलदेवीको र पिनाके संगडामा पिनाकेश्वरको जाँत हुन्छ । चौवाज फलेनीमा महादेवको जाँत हुन्छ । बालीलेकवेलतडामा मालिकाको जाँत हुन्छ । जात्रालाई डोटेली भाषामा जाँत भन्दछन् ।

९. देवमन्दिर

जोरायलमा चण्डेश्वर, पिनाकेश्वर, घण्टेश्वर, महादेव, गुल्मेश्वर, दुर्गा भगवती, मालिका आदि देवदेवीका मन्दिर छन् । तिनमा चण्डेश्वर, घण्टेश्वर, पिनाकेश्वरका मन्दिर जनश्रमदान र चन्दाबाट जीर्णोद्धार भएका छन् ।

१०. जोरायल र कर्मनाशबारे जनकथन

महाभारतकालमा जोरायल उपत्यका जलमग्न थियो । पञ्च पाण्डवहरू वनवास लागेपछि घुम्दै फिर्दै यस जोरायलको शिखरमा आउँदा तलाउ देखेर जलको निकास खोल्ने विचार गरी त्यस तलाउको पानीको निकास पठाउने ठाउँ पत्ता लगाई भीमसेनले त्यस ठाउँको पहाड काटी निकास खोलिए । सिलिङ्गावाग भन्ने ठाउँमा जरासन्धको वासस्थान रहेछ । जलको निकास खोलिएर तलाउ सुकेको देखी जरासन्ध राक्षस क्रुद्ध भए । त्यस जरासन्ध राक्षसलाई भीमसेनले मारिदिए । त्यसको रगत बगेसम्मको भाग अशुद्ध हुनाले त्यति भागमा पर्ने नदीको नाम कर्मनाशा भएको र जरासन्धको मृत्यु भएको स्थल हुनाले उक्त स्थलको नाम डोटेली भाषाबाट जरायल भएको भन्ने जनकथन छ । अहिले त्यसको अपभ्रंश रूप जोरायल भन्ने गरेको छ । जोरायलको गोगनेगाढ र टेपुनेगाढ मिलेर कर्मनाशा नदी बनेको छ । त्यो नदी गोल्लाकाफलेसम्मलाई कर्मनाशा भन्ने गरेको छ ।

११. स्थानीय नामसंग अनुश्रुतिको तुलना

जरासन्धको वध गरेपछि तिनको अंगका टुक्राहरू ठाउँ ठाउँमा गाडिदिए । डोटेली भाषाबाट टाउको गाडेको ठाउँलाई चानोकट्टे, ढाड गाडेको ठाउँलाई ढडकट्टे, कुइना गाडेको ठाउँलाई कुमरेलो, नाक काटी गाडेको ठाउँलाई नकलगाडो, गोडा काटी गाडेको ठाउँलाई गोल्ला भन्ने गरेको हो भनी जनमुखबाट सुनिन्छ । भीमले खड्ग प्रहार गर्दा ढुङ्गा २ टुक्रा भएको भनी चटक्क छिनिएको ढुङ्गा मुड्भारा जाने बाटोमा छ । गुल्मेश्वर

भन्दा तलको पानीलाई पवित्र मानिने हुँदा त्यसलाई कर्मनाशा भनिदैन । कारण त्यहाँ भीमले पीठो मिची रोटी पकाएर खाएको भनी दुङ्गामा घुँडा धसेको छाप र पीठो मिच्दाको मुड्कीको छाप लागेको आकारले जनमानसमा विश्वास परेको छ । जोरायलको हाट भन्ने ठाउँको चौतारोलाई द्रौपदी चौतारो भन्दछन् जुन चौतारोमा द्रौपदी बस्ने गरेको भन्ने मानिसहरूको धारणा छ ।

१२. जोरायलको लक्ष्मीनगरबारे जनकथन

जोरायलमा सरस्वतीनगर तथा लक्ष्मीनगर भन्ने ठाउँ छन् । सरस्वती नगर विद्यालयको नाताले नाम रहेको भन्दछन् । लक्ष्मीनगरचाहिँ लक्ष्मीवास भएको ठाउँ हुनाले उक्त नाम रहन गएको भन्दछन् जुन लक्ष्मीनगर भन्ने गाउँमा एउटा थुम्को छ । उक्त थुम्कोलाई धनराशको थुम्को भन्दछन् । एकदिन त्यस ठाउँमा धान थुपारी राख्दा कोशकीडो (कोशकोश भनी कराउने एकथरी चरो) घुसेछ । त्यो घुसेको हुनाले त्यो धानको राशबाट जति ओसारे पनि नसिद्धिने भयो । किनभने त्यो कोशकीडो जहाँ लक्ष्मी रहन्छ त्यहाँ बस्छ । त्यसैले कोशकीडो बस्न आएमा लच्छिन हुन्छ भन्ने जनधारणा छ । कोशकीडो बस्न आएको हुनाले धानको राश जस्ताको तस्तो रहेपछि त्यो राशमा पछि कसैले आयो लगाइदिएछ । अनि त्यो कोश कीडो अर्को नजिकैको पिडालुको राशमा बस्न गएछ । अनि पिडालुको राश पनि जति झिके पनि नसिद्धिने भई जस्ताको तस्तो रहन थाल्यो । त्यसैले उक्त धान राशको थुम्कोभन्दा अलि परको थुम्कोलाई पिडालु थुम्को भन्ने गर्छन् । उक्त धान राशको थुम्कोमा खन्दा धानको भुस निस्केका थिए भन्ने जनकथन छ । अहिले धानराश नामको थुम्कोलाई कर्मनाशको सिलसिलामा अपभ्रंशबाट धननाश भन्ने गरेको छ ।

१३. जोरायलमा अवस्थित ऐतिहासिक वस्तु स्थल

जोरायल हाट भन्ने ठाउँमा प्राचीन मूर्ति रहेको छ जुन मूर्तिलाई स्थानीय मानिसहरूले मसान देवता भन्ने गर्छन् । त्यस देवताको दक्षिणपट्टि एउटा थुम्को छ जुन थुम्को त्यहाँको मसान देवता हो, जहाँ मूर्दा जलाइन्छ । उक्त मूर्तिलाई हेर्दा नृत्येश्वर महादेव जस्तो

देखिन्छ । मसानको समीप हुनाले शायद महादेवकै मूर्ति हुनसक्छ । किनभने मसानमा एउटा महादेव पनि स्थापना गर्ने चलन छ । त्यसैले महादेवलाई मसान-वासी भनी पुराणादिमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

जोरायल कुडिकोट भन्ने चौरमा एउटा प्राचीन चतुर्भुज नारायणको मूर्ति छ । त्यसदेखि माथि वोडिङ्गमा नाउलो छ । नाउलाको वरिपरि दुङ्गामा कलात्मक बुट्टा कुँदेका छन् । सरस्वतीनगरमा प्राचीन शिव मन्दिर छ । त्यहाँ शिवरात्रिमा र वैशाख १ गते मेला लाग्छ । त्यसदिन विवाह, ब्रतबन्धादि गर्ने पनि स्थानीय जनताको चलन छ । कर्मनाशा नदीको पारी नकाल वडा गाउँको माथि करचेकोट छ । त्यहाँ पोखरी पनि छ । त्यहाँ पहिले माछा पालन गर्थे भन्ने स्थानीय जनताको भनाइ छ । माडी गाउँकोमाथि बलिकोट छ । सिलङ्गे वाग सतभारा गाउँको माथि डाँडामा पिपलकोट छ । सुगाल गाउँकोमाथि श्रीकोट र सिद्ध गुफा छन् । कोला गाउँको तल टूलो कोट छ । त्यस कोटमा सुर्खु छ । उक्त सुर्खु पोखरीमा पानी लैजान बनेको भन्ने जनकथन छ । इत्यादि कुराबाट जोरायलमा प्राचीन राजधानी थियो भन्ने अनुमान हुन्छ ।

१४. जोरायल ऐतिहासिक एक निष्कर्ष

जोरायलको पूर्वपट्टि निरौली नामक गाउँ छ । उक्त गाउँमा निरयपाल नामक राजा बस्ने गर्दथे र त्यसैले उक्त गाउँको नाम निरौली भन्ने रहेको हो भनी श्री घण्टेश्वर सा० मा० वि० कुडिकोट जोरायलका शिक्षक निर्मलकुमार भण्डारीजीको भनाइ छ । यस कुरालाई विचार गर्दा ती निरयपालको राज्य डँडेलधुरा सम्म पुगेको थियो भन्ने अनुमान हुन्छ । किनभने डँडेलधुरा अजयमेरकोटमा पाइएका कलात्मक खम्बा तथा दुङ्गा र जोरायलमा रहेको दुङ्गामा कुँदिएको कलात्मक बुट्टा उस्तै खालका छन् । अजयमेर कोटमा निरयपालको अभिलेख पनि पाइएको छ । तर जोरायलमा निरौली भन्ने गाउँको नाम मात्र पाइएको छ । स्थानीय जनधारणामा उक्त गाउँ निरयपालको भन्ने भएकोले अरू सामान नपाएसम्म जोरायलमा प्राप्त भग्नावशेषहरू निरयपालको समयका हुन् भन्ने एक निष्कर्ष आउन सक्छ ।